

5. Обухова Л. Ф. Этапы развития детского мышления (формирование элементов научного мышления у ребенка). – М., 1972. – 152 с.

6. Ульяновская У. В. Исследование психологической готовности шестилетних детей к школе // Вопросы психологии. – 1983. – № 4. – С. 62–69.

7. Швырев В. С. Теоретическое и эмпирическое в научном познании. – М., 1978. – 210 с.

8. Швырев В. С., Джумадурадиева С. М. Восхождение от абстрактного к конкретному как метод развития теоретического знания // Диалектика, познание, наука / Под. ред. В. А. Лекторского, В. С. Тютютина. – М., 1988. – С. 54–62.

9. Эльконин Д. Б. Психологические вопросы формирования учебной деятельности в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии обучения и воспитания. – К., 1961. – С. 9–14.

Кочерга О.В.

УМОВИ СИНТЕЗУ МИСЛЕННЯ, ПОЧУТТІВ ТА УЯВИ В НАВЧАННІ ДЛЯ РОЗВИТКУ КРИТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ

У цій статті ми зосередимо увагу на одній із форм навчання, найбільш експлуатованій у літературі, яку іноді визначають його синонімом, а саме на навчанні. Між тим, запропонована схема діяльності щодо досягнення синтезу мислення, почуттів, уяви для розвитку критичності людини, може за аналогією застосовуватись і в інших формах навчання (засвоєнні, оволодінні, вправлянні, наслідуванні). Вона є універсальною, тому її можна використовувати в інших формах діяльності з метою розвитку творчих здібностей людини. Форма навчання наповнена змістом, який складається зі слів, понять, символів. Саме слова, поняття, символи є засобами самоудосконалення людини та інструментом її душевного та духовного розвитку. А розвиток, як відомо, коригується: а) кількістю інформації (яка міститься в слові, понятті, символі); б) її перевтіленням та включенням в діяльність людини у вигляді механізму запуску її творчої дії у розв'язанні будь-яких завдань.

Ось чому важливо знати, який зміст вкладають люди, що організовують учіння, а саме його форму – навчання, – викладачі, в розуміння таких термінів, як слово, поняття, символ. Від цього буде залежати зміст освіти та вплив її на формування людини пасивної чи творчої, тобто те, чи буде вона критично (творчо) мислити. З цією метою було проведене опитування серед викладачів (учителів початкових класів). Першим терміном для опитування ми взяли визначення поняття “слово”. Було сформульоване питання: “Як ви розумієте термін “слово”?” Всі одержані відповіді ранжувалися за кількістю осіб (найбільші за частотністю склали першу категорію, і так далі, остання категорія – це відповіді найменшої кількості осіб, за частотністю вживаності (перше слово зустрічається в цій категорії найчастіше, друге – менше, третє – ще менше...) слів у відповіді.

В опитуванні взяло участь (n – 319 осіб) одержані відповіді було розбито на 8 категорій. 1. Слово – це найменша мовна одиниця, засіб спілкування між людьми на письмі та в усному мовленні (n – 106 – 33,2%). 2. Слово – це набір, сукупність певних звуків, що позначаються за допомогою букв, пов'язаних між собою для називання певного об'єкта (n – 59 – 18,4%). 3. Слово – це основна мовна одиниця, що містить певне значення і є буди-вельним матеріалом для одиниць вищого рівня мови (n – 52 – 16,3%). 4. Слово – це умовна назва предмета, поняття, явища, ознаки, дій, їх звукова оболонка (n – 43 – 13,5%). 5. Слово – це те, за допомогою чого людина виражає свої думки, побажання (n – 38 – 11,9%). 6. Слово – це образ, символ, звукове відображення баченого (n – 9 – 2,9%). 7. Слово – це засіб впливу на самого себе, звеличення, інструмент впливу на людину, тварину, на їхню психіку (n – 6 – 1,9%). 8. Слово – це частина мови, яка називає предмет, явище, дію, допомагає озвучити свої почуття (n – 6 – 1,9%).

Аналіз наведених категорій визначення слова свідчить про розуміння його як основної частини мови та мовленнєвої діяльності людини. На цьому наголошується, зокрема, в категоріях 1, 3, 5, 7, що склало n – 202 – 63,3% усіх опитаних. Тобто головний акцент у визначенні терміна “слово” робиться на філологічні знання людини. Не береться до уваги його більш широке значення, а саме філософське, що веде до втрати можливостей його узагальненого бачення та звуження його функціональних можливостей. Отже, більше половини опитаних не розглядають слово як важливий інструмент розвитку критичності людини. Основна думка сконцентрована на філологічних підходах до визначення слова.

Між тим, думки, які утворюють, зокрема, категорію 6 визначення терміна “слово”, що склало n – 6 – 1,9% від усіх опитаних, вказують на усвідомлення його вчителями на рівні процесу сприйняття. Отже, відкидається сутність значення слова як багаторівневого компонента під час загострення уваги тільки на одному з багатьох рівнів його дії. Таким чином, категорії 1, 2, 3, 5, 6, 7 дають дуже вузьке трактування слова, обмежуючи його певними рамками, що не дає змоги викладачам активно його використовувати для розвитку критичного (творчого) мислення в учінні людини в її формі навчання. Окремо варто зупинитись на категоріях визначення 2, 4, 8, що склали n – 108 – 33,8% усіх опитуваних, в яких термін “слово” трактується з позицій філософського бачення, тобто є узагальненим. Слово – найменування предметів, процесів, почуттів. Ця позиція дає змогу говорити про багатопланове бачення терміна, що розкриває можливості для його творчого застосування в учінні людини в її формі навчання для розвитку в людини критичності (творчості).

Другим для опитування був узятий термін “поняття”. Було поставлено запитання: “Як ви розумієте термін “поняття”?” На нього було одержано досить багато відповідей (n – 292 особи), які були розбиті на 16 категорій. 1. Поняття – це розуміння, пояснення думки щодо якогось явища, предмета (n – 60 – 20,5%). 2. Поняття – це система, сукупність, комплекс засобів інформації для розкриття невідомого (n – 52 – 17,8%). 3. Поняття – це уявлення про предмет або

явище і взагалі про щось (n – 42 – 14,5%). 4. Поняття – це первинне загальне уявлення, основні положення, сутність знань про явище або предмет (n – 30 – 10,2%). 5. Поняття – це певна характеристика, визначення предмета, явища (n – 29 – 9,9%). 6. Поняття – це група, сукупність слів, речень, які характеризують певне слово, предмет, явище (n – 24 – 8,5%). 7. Поняття – це важливі, істотні ознаки предмета, явища (n – 12 – 4,3%). 8. Поняття – це розкриття суті або змісту чогось невідомого, нового (n – 8 – 2,7%). 9. Поняття – це визначення, тлумачення чогось (n – 8 – 2,7%). 10. Поняття – це визначення певних правил, характеристика чогось (n – 7 – 2,3%). 11. Поняття – це сукупність основних властивостей, ознак, певних форм, предметів та явищ (n – 5 – 1,7%). 12. Поняття – це термін для позначення якогось явища (n – 4 – 1,3%). 13. Поняття – це узагальнюючий термін, за допомогою якого тлумачать та характеризують щось (n – 4 – 1,3%). 14. Поняття – це висновок, кінцевий результат зібраної й осмисленої інформації на основі спостережень (n – 3 – 1,0%). 15. Поняття – це певна інформація про сукупність властивостей явища, предмета (n – 3 – 1,0%). 16. Поняття – це категорія, яка точно визначає об'єкт вивчення за його істотною ознакою (n – 1 – 0,3%).

Зупиняючись на аналізі визначення терміна “поняття”, потрібно наголосити, що більшість наведених визначень вказують на наявність таких рівнів його розуміння викладачами. Категорії 1, 5, 8, 9, 10, 12, що склали n – 116 – 39,7% від усіх опитаних, близько підходять до розуміння суті терміна “поняття”, хоча прямо не вказують на опис відношень як основного критерію. Це дає підстави стверджувати, що розуміння визначення поняття у викладачів більш інтуїтивне, ніж усвідомлене. Тому формування визначення поняття є або ситуативним, або відбувається на рівні інтуїтивного розуміння. У визначеннях категорій 2, 4, 6, 11, 13, 15, що склали n – 118 – 40,4% усіх опитаних, розуміння суті “поняття” зводиться до системи, сукупності, узагальнення, характеристики предмета, явища. Тобто, як і в попередніх визначеннях, ідеться про відношення, але це робиться на більш віддаленому плані окремих характеристик визначення “поняття”. Звідси витікає, що в учінні людини категорія “поняття” не використовується в повному обсязі, а до використання беруться окремі складові. Тому ефективність дії категорії “поняття” є досить низькою, а це не спонукає до активного розвитку критичного (творчого) мислення людини.

Наведені визначення категорій 7, 14, 16, що склали n – 16 – 5,4% усіх опитаних, концентрують свою увагу на точності як істотній ознаці та висновку, які на, їхню думку, є найважливішими рисами визначення категорії “поняття”. Знову ми зустрічаємося з підміною головної ознаки другорядними, хоча і суттєвими. Це не дає можливості говорити про ефективне використання в учінні людини в його формі навчання апарату визначення поняття як інструмента пізнання. Категорія 3, що склала n – 42 – 14,5% усіх опитаних, характеризує визначення “поняття”, як уявлення індивідуального плану. Такий підхід є ще більш віддаленим планом окремих характеристик визначення поняття. Тому зрозуміло, що це призведе до втрати з цілісності визначення терміна “поняття”, що поставить під сумнів можливість його використання взагалі як фіксатора опису відно-

шень. Третім в опитуванні був розглянутий термін "символ". Потрібно було відповісти на питання: "Як ви розумієте термін "символ"?" В опитуванні брали участь викладачі (n – 316 осіб), їхні відповіді були розбиті на 9 категорій: 1. Символ – це знак, позначка, які розкривають зміст поняття, слова (n – 124 – 39,2%). 2. Символ – це щось основне, головне, об'єднуюче, своєрідне загальне висловлювання, ставлення, уявлення, спеціальне позначення дії, речі, образу, порівняння (n – 42 – 13,2%). 3. Символ – це узагальнення, позначення певних предметів графічно або схематично чи за допомогою малюнків (n – 33 – 10,4%). 4. Символ – це умовне позначення якогось явища, поняття, предмета (n – 33 – 10,4%). 5. Символ – це графічне зображення чисел, букв, понять, слів, предметів (n – 31 – 9,8%). 6. Символ – це абстрактне зображення поняття, закодоване і позначене графічно (n – 19 – 6,2%). 7. Символ – це герб, прапор, історичний предмет, який увібрав у себе традиції або суттєві ознаки того чи іншого (n – 16 – 5,2%). 8. Символ – це схематичне стилізоване лаконічне зображення чого-небудь, а саме: слова, предмета, поняття (n – 12 – 3,7%). 9. Символ – це святиня, найважливіший предмет, возвеличення якогось образу, уявлення про піднесене втілення краси (n – 6 – 1,9%).

Аналіз категорій визначення терміна "символ" висвітлив існування його в деяких аспектах дії у розумінні викладачів. Перший аспект, представлений в 2-й категорії, що склала (n – 42) 13,2% усіх опитаних, відображає адекватне, найбільш повне розуміння визначення "символ". Як видно, так із ним працює меншість викладачів. Другий аспект, представлений в 1-й, 4-й категоріях, що складає (n – 157) 49,6% усіх опитаних, відображає певний бік поняття, а саме, знак, позначку, умовність. Тому в цій площині визначення символу може йтися виключно про форму, без належного усвідомлення її змісту. Третій аспект, представлений в 3-й, 5-й, 6-й, 8-й категоріях, що складає (n – 95) 30,0% усіх опитаних, відображає головну ознаку, – графічне зображення, хоча не до кінця розкрито сутнісні сторони інших ознак. Четвертий аспект представлений в 7-й категорії, що склала (n – 16) 5,2% від усіх опитаних, відображає досить конкретний предмет, бачення якого відводить від загального розуміння обсягу поняття "символ". П'ятий аспект, представлений в 9-й категорії, що склала (n – 6) 1,9% усіх опитаних, відображає досить специфічне розуміння символу як чогось піднесеного. Цей підхід також є теж важливим, але не визначає нового розуміння поняття "символ".

Описаний аналіз змістової частини учіння людини в його окремій формі – навчанні через слова, поняття, символи показує, що пізнання, а саме діалектичне мислення людини не діє в повному об'ємі. Тому гальмується процес розвитку критичності людини. Встановлено, що розвиток мислення відбувається шляхом: а) створення інструментів мислення – учінням; б) використання цих інструментів – пізнанням; в) використання інструментів, які втілюють думку в матеріальні конструкції, дією та діяльністю. Отже, в дії учіння цей процес переважно здійснюється через усвідомлення викладачами та їхніми учнями: слова – найменування предметів процесів, почуттів, які складають природу та культуру людства; поняття – опису відношень: зв'язків, взаємодій, протидій, роз-

виту, творчості; символів – зображень, що охоплюють певну частину культури, яка виділена для пізнання та засвоєння. Слово, поняття, символ розглядаються нами як сукупність інструментів діяльності, а саме в дії учіння людини у її формі – навчанні. Будь-який навчальний предмет теж користується словами, поняттями, символами. Тому в діяльності людини, пов'язаній із психологією, слово – назва психічних процесів, станів людини, особливостей його діяльності, предметів вивчення і саморегуляції в житті; поняття – сукупність думок, які відображають сутність психічних або душевних явищ, які зароджуються, вдосконалюються; символ – ідейно-образна конструкція, яка виконує роль близьких регуляторів діяльності людини. Отже, залежно від того, як слово, поняття чи символ в дії учіння викладач та учень розглядають мислення, почуття, уяву, так вони і навантажуються та включаються в активну дію розвитку критичності людини.

Як викладач розвиває мовне розуміння людини, на такому рівні розуміння вона й перебуває. Перший рівень – це слово, яке просто називає, дає імена, визначає предмети та явища. Тут сплетіння думок тільки зароджується, але ще не починає діяти. Другий рівень поняття – логічна схема предмета або явища, захована від почуттєвого відображення в одяг слів, які містять загальні ознаки; сплетіння думок, які фіксують зв'язки між їх властивостями і створюють зміст предмета або явища; це також схема дій із предметом, яка вказує напрям його використання або перетворення. Третій рівень – символ, що виконує три основні функції: відображає, спонукає до дії, являє собою модель народження діяльності, крім цього, він містить у собі всі одиниці та випадковості певного виду предметів, їх сімейства. Отже, символ закликає до конструювання нового предмета діяльності людини.

Крім змістової частини освіти (слів, понять, символів), ми намагалися з'ясувати, який зміст вкладають викладачі у розуміння поняття “критичне мислення”. Для цього було проведено опитування серед учителів початкової школи. Їм було запропоновано запитання: “Що таке критичне мислення?”. В результаті опитування (n – 121 особи) були отримані відповіді, які були розбиті (аналогічний принцип описано вище див. “символ”) на 7 категорій. 1. Критичне мислення – це ставлення до людей, оцінювання своїх вчинків (самооцінка), характерологічних особливостей, вміння робити зауваження, розрізняти добре й погане, удосконалюватись (n – 60 – 49,5%). 2. Критичне мислення – це вміння об'єктивно оцінювати проблему, думку, подію, відносини, вчинок, виражаючи свої емоції, знаходити недоліки, позитивні сторони, альтернативні підходи (n – 19 – 15,7%). 3. Критичне мислення – це всебічне осмислення, коли людина порівнює, аналізує, обмірковує, спостерігає, об'єктивно оцінює предмет або поняття (n – 16 – 13,5%). 4. Критичне мислення – це дія думки в критичній, екстремальній ситуації, швидке, миттєве прийняття рішення (n – 13 – 10,7%). 5. Критичне мислення – це тверезий, власний, рух думки від незнання до знання (n – 10 – 8,2%). 6. Критичне мислення – це вибір правильної відповіді чи дії (n – 2 – 1,6%). 7. Критичне мислення – це таке мислення, яке є у кожної людини, але не завжди виголошується (n – 1 – 0,8%).

Всі відповіді можуть бути розподілені за видами розуміння критичного мислення. Перший вид складають 2-га, 3-тя категорії визначень поняття "критичне мислення", що склали (n – 35) 28,9% усіх опитаних; відображає трактування його як всебічної оцінки проблеми. Другий вид складає 1-ша категорія визначення критичного мислення, що склала (n – 60) 49,5% усіх опитаних; відображає розуміння його як ставлення до людей та їхніх вчинків. Третій вид складається з 4-ї, 5-ї, 6-ї, 7-ї категорії визначень цього поняття, що склали (n – 26) 21,4% усіх опитаних; відображає бачення його як дії думки в певних умовах. Отже, наведені визначення свідчать про критичне (творче) мислення людини в її діяльності. Головною умовою синтезу мислення, почуттів, уяви в дії учіння людини є їх взаємозв'язок як основне джерело їх енергетичної цілісності, ефективної дії. Висновки. 1. Символи, поняття, слова, при тому що вони складають змістовий бік навчання, використовуються викладачами в досить обмежених рамках їх функціональної дії, без достатнього залучення багатоплановості їх змістового синтезуючого наповнення, що ослаблює їх вплив як інструментів пізнавальної діяльності людини в дії учіння. 2. Символ, поняття, слово є сукупністю універсальних інструментів діяльності в дії учіння, за допомогою яких з'являється можливість, встановлювати взаємозв'язок мислення, почуттів та уяви як синтезуючої цілісності (де кожен із компонентів взаємопідсилюється) для активного розвитку критичності людини.

Макаренко С.С.

САМОПІЗНАННЯ ТА САМОУСВІДОМЛЕННЯ – ВАЖЛИВА УМОВА ПРОФЕСІЙНОГО ЗРОСТАННЯ ВЧИТЕЛЯ

У вітчизняній психології розроблені різноманітні концепції діяльності, формування ціннісних орієнтацій і методичні підходи до їх вивчення. Дослідження загальнотеоретичного плану подані в працях С. Л. Рубінштейна, О. М. Леонтьєва, Б. Н. Теплова. Розглядаючи предмет психологічного вивчення діяльності, С. Л. Рубінштейн писав: "Аналіз психічних механізмів діяльності приводить до функцій та процесів, що вже були предметом нашого вивчення" [3, с. 24]. Проте це не означає, що психологічний аналіз діяльності цілком зводиться до вивчення функцій і процесів і вичерпується ними. Діяльність виражає конкретне ставлення людини до дійсності, в якому реально виявляються властивості особистості, що мають більш комплексний конкретний характер, ніж функції та аналітично виділені процеси. Найяскравіше це проглядається в ціннісних орієнтаціях педагогів. Ціннісні орієнтації – це система, що утворює змістовний бік спрямованості особистості й виражає внутрішню основу її ставлення до дійсності у процесі спільної діяльності, що визначає стосунки людей в групах, де формуються ціннісні орієнтації. Виходячи з цього, було проведено порівняльне дослідження за запитальником Шострома особливостей усвідомлення ціннісних орієнтацій вчителів, що відвідували курси підвищення кваліфікації при ЛОІП–